

АЦЭНКА ЯКАСЦІ МАЎЛЕНЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ЧАЛАВЕКА Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІ

Фразеалагізмы як своеасаблівыя адзінкі мовы арыентаваны непасрэдна на чалавека і адлюстроўваюць перш за ўсё розныя працэсы пазнання ім акаляючай рэчаіснасці і самога сябе. Адным з такіх працэсаў з'яўляецца маўленчая дзейнасць, функцыянальна-семантычная сфера якой вызначае адзін з важнейшых аспектаў жыццядзейнасці чалавека. Аснову дадзенай функцыянальна-семантычнай сферы складае паняцце дзеяння, названае дзеясловам *гаварыць*, які прадугледжвае розныя аспекты актуалізацыі агульнага паняцця ў працэсе маўленчай дзейнасці.

Пэўныя аспекты маўленчай дзейнасці перадаюцца ў структуры дзеясловаў *гаварыць/сказаць* пры дапамозе кантэкстуальных удакладненняў, якія канкрэтызуюць той ці іншы бок іх семантыкі. У якасці моўных сродкаў, якія раскрываюць маўленне чалавека з розных бакоў, выступаюць сінтаксічныя канструкцыі: *'гаварыць што'*, *'гаварыць каму'*, *'гаварыць як'*. Асаблівасць фразеалагічных сродкаў прадстаўлення маўленчай дзейнасці заключаецца ў тым, што менавіта ў іх падкрэсліваюцца, эмацыйна выдзяляюцца названыя аспекты – *што*, *каму* і *як*, паколькі фразеалагізмы актуалізуюць той сэнс, які не можа быць перададзены адным дзеясловам, а патрабуе ўдакладнення.

На нашу думку, найбольш цікавымі аспектамі маўленчай дзейнасці, прадстаўленымі ў фразеалогіі беларускай мовы, з'яўляюцца аспекты *'гаварыць што'* і *'гаварыць як'*. Спынім увагу на функцыянальна-семантычным аналізе фразеалагічных адзінак (далей ФА), якія рэпрэзентуюць аспект *'гаварыць як'*, аб'ектам даследавання абранага аспекту з'яўляюцца фразеалагізмы, выдзеленыя метадам суцэльнай выбаркі і дэфініцыйнага аналізу са "Слоўніка фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы" [1].

У адзначаных амаль 40 ФА, што рэпрэзентуюць аспект *'гаварыць як'*, выдзяляецца станоўчы, адмоўны ці нейтральны ацэначны кампанент фразеалагічнага значэння, дзякуючы якому выразна выяўляецца адабрэнне, асуджэнне ці адсутнасць ярка выражанага адабрэння або асуджэння як канстатацыі сацыяльна прынятай ацэнкі маўленчай дзейнасці чалавека. Аналіз ФА, якія рэпрэзентуюць аспект *'гаварыць як'*, дазваляе выдзеліць шэсць асноўных крытэрыяў яго ацэнкі, якія з'яўляюцца важнейшымі для беларуса:

1) сіла голасу, 2) эмацыянальнасць выражэння, 3) тэмпаральны паказчык, 4) паказчык розуму, 5) колькасць маўлення, 6) нарматыўнасць маўлення. Разгледзім дадзеныя крытэрыі.

1. Сіла голасу перадаецца палярнымі ацэначнымі кампанентамі фразеалагічнага значэння *ціха* – *гучна*. Прычым ФА як з ацэначным кампанентам *ціха*, так і з ацэначным кампанентам *гучна* нясуць адмоўную канатацыю.

Так, значэнне *'гаварыць ціха'* замацавана за саматычнай ФА з празрыстай матывацыяй *пад нос*, пры гэтым значэнне ФА яшчэ ўдакладняецца кваліфікацыйнымі семамі паводле інтэнсіўнасці праяўлення (*вельмі*) ці ўспрымання (*незразумела*), што яшчэ больш узмацняе адмоўную ацэнку такога маўлення.

А значэнне *'гаварыць гучна'*, па-першае, удакладняецца ў кожнай ФА выбарам сінанімічнага дзеяслова для абазначэння маўленчай дзейнасці ў дэфініцыі фразеалагізма – *гаварыць, расказваць ці крычаць: як у бубен біць*

‘голосна расказваць, настойліва перадаваць ад аднаго да другога (якія-н. весткі, чуткі і пад.)’, *бухаць грамабойным голасам* ‘гаварыць празмерна гучна, крычучы, надрываючыся’, *на чым свет* ‘моцна, многа (крычаць), гучна’. Па-другое, ва ўсіх ФА падкрэсліваецца найперш высокая ступень сілы голасу, хаця і яна адметная ў кожнай. У прыватнасці, найвышэйшы ўзровень характарызуе ФА *бухаць грамабойным голасам*, значна менш і толькі гэты паказчык ілюструе ФА *на чым свет* і найменш сіла гучнасці характэрна ФА *як у бубен біць*. Такая дыферэнцыяцыя, відавочна, звязана з тым, што значэнне першай ФА сканцэнтравана толькі на сіле праяўлення маўленчага працэсу, значэнне другой, акрамя семы ‘моцна, гучна’, утрымлівае яшчэ сему ‘многа’, а трэцяй – сему ‘настойліва перадаваць’. Такое адметнае значэнне вынікае з вобразаў кожнай ФА. Так, семы ‘настойліва’ і ‘голосна’ ў ФА *як у бубен біць* матывуюцца вобразнасцю самога фразеалагізма, уяўленнем манатоннасці і частаты ўдараў бубна, ‘перадаваць’ – забыты спосаб “паштовага” назначэння бубнаў. Значэнне ФА *бухаць грамабойным голасам* матывуецца ўяўленнем голасу чалавека, падобнага на выбухі грому. Аб’ядноўвае ўсе тры адзінкі тое, што яны сваёй унутранай формай, вобразам нясуць адмоўную канатацыю, даюць негатыўную ацэнку такому праяўленню маўленчай дзейнасці ці яго характарыстыцы.

Да папярэдніх далучаецца кампаратыўная ФА *як шэрынні* ‘гучна, злосна, заўзята (спрачацца)’, дзе набор сем паўтарае адну з папярэдніх – ‘гучна’ і далучае яшчэ адну характарыстыку – ‘злосна’ ў адносінах да адной з разнавіднасцей маўлення – спрачацца. Вобраз шэрыння, з якім параўноўваюцца ўдзельнікі спрэчкі, вядзе да з’яўлення дадатковай і найбольш выразнай семы ‘злосна’, і такім чынам вынікае адмоўная ацэнка ФА.

Высокую ступень гучнасці маўлення нясе ФА *задаць пытлю* ‘моцна правучыць, выгаварыць, энергічна ўздзейнічаць на каго-н.’, вобраз якой складаецца з сэнсаўтваральнага кампанента *задаць*, “які ў свабодным ужыванні, без дапаўнення, здольны рэалізаваць такое ж значэнне, як і ўвесь фразеалагізм (параўн., напрыклад: “Дам я табе!..)” і ўстарэлага назоўніка *пыталь*, які мае значэнні ‘машына для пытлявання пшаніцы’, ‘млын для пытлявання’, ‘спецыяльны млынавы мяшок для прасейвання мукі, які механічна прыводзіцца ў рух’ [2, с. 116]. Дадзеная ФА, зыходзячы са свайго вобраза, па сутнасці, ілюструе аб’яднанне двух крытэрыяў ацэнкі маўленчай дзейнасці – гучнасці і колькасці.

2. Эмацыянальнасць выражэння таго, хто гаворыць, выяўляецца ў разнастайнасці эмоцый і пачуццяў у маўленні чалавека. Эмацыйны кваліфікатар ‘гаварыць шчыра, праўдзіва’ замацаваны за ФА *расчыніць душу, адкрыць душу*, у якіх кампанент *душа* сімвалізуе самае галоўнае, сутнасць чалавека, і калі яна расчынена ці адкрыта, то гэта і выяўляе крытэрыі шчырасці, адкрытасці, праўдзівасці. Гэта падмацоўвае і ФА *праўду кажучы*, якая выкарыстоўваецца ў маўленні ў значэнні пабочнага слова. Значэнне ‘выказаць што-н. з болем, ад душы’ замацавана за ФА *выліць слязамі*, вобразны складнік якой *слёзы* сімвалізуе боль, які перадаецца ў маўленні чалавека. Эмоцыя рашучасці перададзена ў ФА *як сякерай* (гаварыць) ‘катэгарычна, рашуча, упэўнена’, што параўноўвае маўленне з ударам сякеры. А вось вобраз, пакладзены ў аснову фразеалагізма *як шылам* ‘балюча, непрыемна востра (казаць што-н. каму-н.)’, выклікае адмоўнае пачуццё непрыемнасці праз параўнанне з шылам, якім наносяць уколы і такім чынам прычыняюць боль. Эмоцыя злосці як кваліфікатара маўлення адной асобы ў адносінах да другой фіксуецца ў значэнні ‘зласліва гаварыць каму-н. пра што-н. непрыемнае’, замацаваным за ФА *на вока выкідаць*. Эмацыйны кваліфікатар

‘гаварыць дзёрзка’ замацаваны за ФА з *рызыкай* ‘дзёрзка, з выклікам (гаварыць што-н.)’. Эмоцыя знявагі перададзена ФА з *балотам мяшаць, з гразёй змяшаць* ‘усяляк зневажаць, груба абражаць, прыніжаць каго-ці што-н., несправядліва абвінаваціць’ і ў *вочы кідаць* ‘папракаць, дакараць чым-н., рэзка выказваючы, не ўтойваючы’.

Пэўная ступень удзелу эмоцый у маўленчай дзейнасці можа быць абазначана ў фразеалагічным значэнні семай ‘*вельмі*’. Так, ФА з саматычным кампанентам *рукі* (*рукі цалаваці* ‘вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н., быць залежным’, *лізаць рукі* ‘вельмі прасіць, маліць; угоднічаць, падхалімнічаць перад кім-н.’) паказваюць высокую ступень эмацыйнага паказчыка гаварэння – просьбы: у першым выпадку да наяўнасці залежнасці, у другім – да падхалімства, што сімвалізуюць вобразы ФА. З адмоўнай ацэнкай успрымаецца і ФА *кланяцца ў ногі* ‘ўніжана прасіць аб чым-н. каго-н.’, што выяўляе ўнутраная форма ФА.

Разнавіднасцю эмацыянальнага паказчыка маўлення выступаюць жэставыя ФА *на мігі* (размаўляць) ‘пры дапамозе жэстаў, знакаў’ і *тыкаць пальцамі* ‘адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, што-н.’, дзе ў першай адсутнічае ацэнка, а ў другой, наадварот, замацавана негатыўная канатацыя, што імпліцытна ў жэсце пальца(-амі) “можна наслаць на чалавека нячыстую сілу” [3, с. 511].

3. Тэмпаральны крытэрыі вызначае своечасоваць/несвоечасоваць маўленчай дзейнасці. Станоўчую канатацыю, якая паказвае на своечасоваць маўлення, нясе ФА *да ладу* ‘дарэчы, у патрэбны момант (сказаць)’, што ўзмацняецца як значэннем кампанента *лад* ‘згода, парадак, зладжанасць’ [4, с. 311], так і дадатковай семай ‘*дарэчы*’. Несвоечасоваць маўлення выражана ФА як з нейтральнай ацэнкай (*зляцець слоўцу з языка* ‘нечакана выказаць што-н.; сарвацца’, *вылецела слаўцо* ‘міжвольна выказаць, сказаць што-н.’), так і з адмоўнай (*уткнуць свае тры грошы* ‘нечакана і без патрэбы ўмяшацца ў чужую размову, гутарку, справу, калі не просяць’). Адмоўная ацэнка тлумачыцца негатыўным параўнаннем маўлення чалавека з вобразам-кампанентам *грош*, які з’яўляўся ў мінулым “даўнешай меднай двухкапеечнай манетай, пазней паўкапеечнай” [4, с. 157], пакладзеным у аснову ФА, і дадатковымі адмоўнымі семамі ‘*без патрэбы*’ і ‘*калі не просяць*’.

4. Паказчык розуму выступае яшчэ адным крытэрыем ацэнкі маўлення. Ён можа быць як станоўчым, так і адмоўным, што і зафіксавана ў ФА. Да станоўчых паказчыкаў працэсу маўленчай дзейнасці адносяцца памяць (з *памяці* ‘не глядзячы куды-н., помнячы што-н. (гаварыць)’), дакладнасць (*слова ў слова* ‘даслоўна, абсалютна дакладна, без змен (пераказаць)’), дакладнасць і правільнасць (як *тапаром* (сячэ) ‘дакладна, правільна па зместу (гаварыць)’), дарэчнасць і дакладнасць (*слаўцо залатое* ‘сказанае дарэчы і вельмі трапна; выраз, які дакладна перадае асноўную сутнасць з’явы і г. д.’), абдуманасць (*слоў напуста не кідаць* ‘гаварыць абдуманая, дарма не гаварыць’), красамоўнасць (*расцякацца мысляй па дрэву* ‘гаварыць, спяваць цудоўна, чароўна ў славу каго-н.; хваліць каго-н.’). Да адмоўных паказчыкаў адносяцца нуднасць і бесталковасць (*жаваць жавачку* ‘гаварыць нудна і бесталкова пра адно і тое ж’), надакучлівасць (*марочыць мазгі* ‘надакучліва гаварыць што-н. няправільнае, падманваючы каго-н.’) маўленчага працэсу. Да апошніх ФА набліжаецца ФА *ламаць сабе языкі* ‘з цяжкасцю гаварыць на чужой мове’, якая выяўляе дрэннае валоданне чужой мовай.

5. Колькасць як крытэрыі ацэнкі маўлення замацаваны за ФА з агульным значэннем ‘гаварыць многа’, калі ў адной ФА колькасць гаварэння не асуджаецца (*колькі ўлезе* ‘уволю, удосталь, без усякага абмежавання (гаварыць)’), а ў другой

(як латак у млыне ‘няспынна, многа і не да месца (гаварыць)’), наадварот, даецца адмоўная ацэнка, што выяўляецца з дапамогай параўнання з латаком як прыстасаваннем у млыне, які працуе няспынна.

6. Паказчык нормы маўлення зафіксаваны за кампаратыўнымі ФА як той жажа, як кажуць ‘як прынята гаварыць’.

Такім чынам, ацэнка якасці маўленчай дзейнасці чалавека ў беларускай фразеалогіі даецца беларусамі па шасці крытэрыях (сіла голасу, эмацыянальнасць, тэмпаральны паказчык, паказчык розуму, колькасць і нарматыўнасць маўлення), з якіх найбольш разнастайнымі паводле выражэння эмоцый і ступені гучнасці з’яўляюцца, адпаведна, эмацыянальнасць і сіла голасу. Усе прааналізаваныя ФА сваімі вобразамі, унутранай формай даводзяць пра перавагу адмоўнага ў ацэнцы маўлення як своеасаблівыя правілы, як нельга гаварыць.

Спіс літаратуры

1. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава; М-ва адукац. РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2007. – 312 с.
2. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
3. Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанов; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.